

تأثیر سرمایه اجتماعی بر امنیت در فضای جمعی

کاظم سام دلیری^۱

اصغر افتخاری^۲

هادی رحمانی ساعد^۳

چکیده

مکتب اسلام معرف رویکرد تازه ای در نظریه پردازی برای امنیت اجتماعی شده است که می توان از آن به «رویکرد فضایی» تعبیر کرد. «فضا» در این رویکرد، ساختار امنیت اجتماعی شده شامل چهار فضای فردی، جمعی، سیاسی و امنیتی است. یکی از متغیرهای تأثیرگذار در فضای جمعی، سرمایه اجتماعی است. هدف اصلی تحقیق، تقویت گفتمان بومی امنیت از طریق بررسی، بررسی مؤلفه های سرمایه اجتماعی در فضای جمعی گفتمان ایجابی امنیت است. محققین به دنبال این سوال هستند که تأثیر سرمایه اجتماعی بر امنیت در فضای جمعی چیست؟ برای پاسخ به سوال تحقیق، با استفاده از روش فراتحلیل به احصاء مولفه های سرمایه اجتماعی ایرانی پرداخته شد. مولفه های نهایی به دست آمده عبارتند از: اعتقادی، شناختی، ساختاری، ارتباطی (رابطه ای)، آگاهی، اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی، هنجارها، قواعد و قوانین اجتماعی. سپس به چیستی امنیت در فضای جمعی، شاخص ها و ابعاد آن اشاره گردید و تأثیر مولفه های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی بر این فضا، شاخص ها و ابعاد آن مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج تحقیق نشان می دهد که هر یک از مولفه های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی به تناسب ویژگی هایشان می توان بر کل فضای جمعی یا شاخص ها و ابعاد آن تأثیرات مختلفی داشته باشد.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، امنیت، گفتمان ایجابی، فضای جمعی

Kazemsd_@yahoo.com

۱. دانشیار دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

ORCID:0000-0001-8326-1190 eftekhari@isu.ac.ir

۲. استاد علوم سیاسی :دانشگاه امام صادق(ع)

ORCID:0000-0002-4597-3100 hr.saed@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری امنیت ملی دانشگاه عالی دفاع ملی (نویسنده مسئول).

جستار گشایی

یکی از متغیرهای تأثیرگذار بر امنیت ملی به‌ویژه در فضای جمعی، سرمایه اجتماعی است. سرمایه اجتماعی ناظر بر شاخص‌هایی است که به تقویت شبکه روابط اجتماعی و تسهیل فرآیند گردش امور در این شبکه و در نهایت افزایش کارآمدی آن در عین ثبات یا کاهش امور در این شبکه و در نهایت افزایش کارآمدی آن در عین ثبات یا کاهش هزینه‌های فعالیت در آن، دلالت دارد. (افتخاری و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۲۶) یک راهبرد امنیتی موفق بدون توجه به سیاست‌هایی که بتواند سرمایه اجتماعی را در آن جامعه ارتقاء بخشد، اصولاً امکان وجود و معنا نمی‌یابد. علی‌رغم اهمیت نقش سرمایه اجتماعی بر امنیت، به تأثیر این متغیر مهم در امنیت در گفتمان ایجابی (به‌عنوان یک گفتمان بومی و ایرانی اسلامی) پرداخته نشده است. در الگوی تحلیل فضامحور برگرفته از گفتمان ایجابی امنیت، چهار سطح تحلیل فردی، جمعی، سیاسی، امنیتی و تکوینی وجود دارد. (افتخاری، ۱۳۹۹) برای اینکه بتوان نقش سرمایه اجتماعی را در حوزه امنیت در قالب گفتمان ایجابی مورد بررسی قرار دهیم، ضروری است نقش سرمایه اجتماعی را در فضاهای مختلف این گفتمان مورد تحلیل قرار دهیم. در این پژوهش تلاش می‌شود به نقش این مهم در فضای جمعی (به‌عنوان مرتبط‌ترین فضای گفتمان ایجابی) پرداخته شود.

پژوهش حاضر از آن حیث که می‌تواند به بسط مفهومی گفتمان ایجابی امنیت و به‌ویژه امنیت در الگوی تحلیل فضامحور کمک نماید، دارای اهمیت نظری است. همچنین با توجه به رویکرد بومی و الگوی تحلیل اسلامی ای که برای پژوهش انتخاب شده، می‌توان چنین اظهار داشت که کمبود مطالعات از این قبیل می‌تواند به طرح و حاکمیت نظریه‌ها و الگوهای غیر بومی در جامعه علمی و عملی ما، کمک نماید. از این رو این پژوهش به صورت توانمند دارای ضرورت کاربردی و نظری است.

هدف اصلی تحقیق، تقویت گفتمان بومی امنیت است. همچنین بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی و بررسی مؤلفه‌های امنیت در فضای جمعی در الگوی فضامحور گفتمان ایجابی به‌عنوان اهداف فرعی مدنظر بوده‌اند. پرسش اصلی این مقاله عبارت است از: تأثیر سرمایه اجتماعی بر امنیت در فضای جمعی چیست؟ در این رابطه سؤال‌های فرعی بدین شرح طرح شده‌اند: مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی کدامند؟ مؤلفه‌های امنیت در فضای جمعی در الگوی تحلیل فضامحور کدامند؟

این تحقیق را از نظر هدف، به‌واسطه پرداختن به موضوع سرمایه اجتماعی و تأثیر آن بر امنیت در فضای جمعی (برخاسته از الگوی تحلیل فضامحور در گفتمان ایجابی) می‌توان در زمره تحقیقات توسعه‌ای قرار داد، زیرا به تبیین و بسط الگوی فضامحور گفتمان ایجابی از طریق بررسی متغیر سرمایه اجتماعی در یکی از فضاهای آن یعنی فضای جمعی می‌پردازد. از طرفی پرداختن تأثیر سرمایه اجتماعی بر امنیت جمعی، می‌تواند

کارکردهای این متغیر را مشخص سازد. از این رو می‌توان موضوع تحقیق را در زمره تحقیقات کاربردی نیز تقسیم‌بندی نمود.

با توجه به اینکه در این تحقیق به دنبال تبیین متغیرهای تحقیق و بیان تأثیر سرمایه اجتماعی (مبتنی بر گفتمان ایرانی اسلامی) به عنوان متغیر مستقل بر امنیت در فضای جمعی به عنوان متغیر وابسته، از طریق تحلیل داده‌های به دست آمده از منابع کتابخانه‌ای هستیم؛ این تحقیق از نظر رویکرد، کیفی - توضیحی محسوب می‌شود. برای دستیابی به مولفه‌های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی از روش فرتحلیل^۱ استفاده شده است و به منظور تبیین فضای جمعی و تأثیر مولفه‌ها سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی در آن نیز از روش توصیفی - تحلیلی بهره گرفته شده است.

پیشینه موجود در حوزه تحقیق را با توجه به رویکرد نظری شان می‌توان به دو دسته اصلی تقسیم نمود:

الف) تحقیقات مربوط به سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی: فصیحی (۱۳۸۶) مهم‌ترین آموزه‌های دین که در ایجاد دو سنخ عناصر سرمایه اجتماعی (عناصر کمی شامل میزان مشارکت و ارتباطات و عناصر کیفی شامل اعتماد و آگاهی اجتماعی) تأثیرگذارند را مورد تحلیل قرار داده است. کوهکن (۱۳۸۸) با کمک مدل CRS (شناختی، ارتباطی، ساختاری) به بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام پرداخته است. ردادی (۱۳۸۹) در فصل‌های ۳ الی ۶ کتاب خود به تبیین رابطه دین و سرمایه اجتماعی پرداخته است. وی در فصل‌های ۴ الی ۶ کتاب، به ترتیب مؤلفه‌های ساختاری، رابطه‌ای و شناختی سرمایه اجتماعی در اسلام را مورد بررسی قرار داده است. زهیری، غفاری، علینی (۱۳۹۳) با استفاده از روش تحلیل محتوا با استفاده از فحوای آیات و روایات به تبیین عناصر، مؤلفه‌ها و شاخص‌های مرتبط به ابعاد آموزه‌های دین اسلام پرداخته و ارتباط آن را با سطوح خرد و کلان سرمایه اجتماعی بیان نموده است. افسری (۱۳۹۴) با بررسی اصول اسلامی و فضایل اخلاقی به تأثیر اجرای اصول اسلامی بر انواع و سطوح مختلف سرمایه اجتماعی پرداخته است. رضایی منش، پوربهروزان (۱۳۹۷) با استفاده از تکنیک تحلیل مضمون به واکاوی الزامات برای رسیدن به یک سرمایه اجتماعی منسجم و حداکثری در سه سطح فردی، شبکه‌ای و اجتماعی، از نامه‌های حضرت علی (ع) در نهج البلاغه و همچنین بیانات ایشان در کتاب میزان الحکمه در قالب یک الگو پرداخته‌اند. محمدی، موسوی مقدم (۱۳۹۷) مولفه‌های سرمایه اجتماعی را در ابعاد ارتباطی، شناختی و ساختاری بر اساس احادیث و روایات کتاب مفاتیح الجنان به دست آورده‌اند. حمیدی زاده، ظفری، بابایی گوری (۱۳۹۸) با استفاده از تکنیک داده بنیاد و بر اساس مدل سه بعدی شناختی، ساختاری و ارتباطی اقدام به ارائه عوامل علی، راهبردها (عوامل زمینه‌ای و مداخله‌گر مؤثر در آن) و پیامدهای ناشی از راهبردها در حوزه سرمایه اجتماعی در قالب

۱. فرتحلیل یا فرتپوهش داده‌های به دست آمده از پژوهش‌های مختلف را یکجا گرد هم می‌آورد و آنها را به عنوان یک مجموعه داده تحلیل می‌کند، با سرجمع کردن و تحلیل حجم زیادی از داده‌ها، امکان اعتماد به نتایج به طور قابل توجهی بیشتر می‌شود. به این ترتیب می‌توان گفت که یافته‌های «فرتحلیل» اساسی‌تر از یافته‌های مطالعات پژوهشی منفرد هستند. به عبارتی دیگر فرتحلیل را می‌توان تحلیل تحلیلی با پژوهش کردن روی مجموعه پژوهش‌ها تعریف کرد.

یک الگوی مفهومی نموده‌اند. احمدی (۱۳۸۷) به شاخص‌هایی همچون مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت سیاسی توجه نموده و به مقایسه اطلاعات حاصل از سه پژوهش ملی که در سال‌های ۱۳۷۴، ۱۳۵۳ و ۱۳۷۹ انجام شده، پرداخته است. عبداللهی، موسوی (۱۳۸۶) در مقاله خود که برگرفته از طرح ملی بررسی و سنجش سرمایه اجتماعی در ایران است، به ارائه نتایج سنجش سرمایه اجتماعی در سطح کشور پرداخته‌اند.

ب) تحقیقات مرتبط با امنیت در گفتمان ایجابی: امنیت در گفتمان ایجابی که توسط افتخاری طراحی و ارائه شده است، ابتدا در قالب امنیت مثبت در مقابل امنیت منفی (سلبی) در مقدمه کتاب «امنیت جهانی: رویکردها و نظریه‌ها» مطرح شد. (افتخاری، ۱۴-۲۳: ۱۳۸۰) بعدها این گفتمان بسط داده شد و در کتاب‌ها و مقالات مختلف مفهوم، چهارچوب نظری و مؤلفه‌های آن مورد تبیین قرار گرفته است.^۱ آثار به نگارش درآمده در حوزه سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی را می‌توان به چهار بخش تقسیم کرد. گروهی از نویسندگان به تبیین رابطه سرمایه اجتماعی و دین (اسلام) مانند فصل ۳ الی ۶ کتاب ردادی (۱۳۸۹)، گروه دوم به بررسی مولفه‌های تأثیرگذار بر سرمایه اجتماعی از منظر آموزه‌های اسلامی مانند فصیحی (۱۳۸۶)، افسری (۱۳۹۴)، گروه سوم به تبیین مولفه‌های سرمایه اجتماعی از منظر اسلام مانند کوهکن (۱۳۸۸)، حمیدی زاده، ظفری، بابایی گوری (۱۳۹۸)، فصل‌های ۴ الی ۶ ردادی (۱۳۸۹) و گروه چهارم به نتایج سنجش سرمایه اجتماعی در سطح کشور مانند احمدی (۱۳۸۷) و عبداللهی، موسوی (۱۳۸۶) پرداخته‌اند. در هیچ یک از مقالات به مولفه‌های برخاسته از گفتمان ایرانی اسلامی در یک چهارچوب واحد اشاره نشده است، در این تحقیق تلاش خواهد شد به ارائه مولفه‌های سرمایه اجتماعی در چهارچوبی منسجم و در قالب گفتمان ایرانی اسلامی بپردازیم. از طرفی به آن دسته از مولفه‌های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی که در حوزه امنیت می‌توانند موثر باشند، تمرکز خواهد شد. در حوزه تحقیقات مرتبط با امنیت در گفتمان ایجابی، تمامی تحقیقات انجام شده برخاسته از نظریه افتخاری است که در این پژوهش نیز آموزه‌های آن مورد بهره‌برداری قرار خواهد گرفت. در نهایت می‌توان گفت تحقیق حاضر از این جهت که با رویکرد امنیت محور به مولفه‌های مطرح در سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی توجه داشته و به بسط و گسترش گفتمان بومی امنیت می‌پردازد، دارای نوآوری است.

مبانی نظری و مفاهیم

سرمایه اجتماعی^۲: سرمایه به انواع مختلفی تقسیم می‌شود که عبارتند از: سرمایه فیزیکی (کاملاً ملموس است و به صورت مادی قابل مشاهده بوده و تجسم یافته است مانند مستغلات، تجهیزات و ...)، مالی

۱. بخشی از این کتاب‌ها و مقالات بدین شرح است: کتاب «تهدید نرم: رویکرد اسلامی» (افتخاری، ۱۳۹۱)، کتاب «امنیت» (افتخاری، ۱۳۹۱)، کتاب «امنیت اجتماعی شده، رویکرد اسلامی» (افتخاری، ۱۳۹۲)، مقاله «تحلیل الگوی تعامل آزادی و امنیت» (افتخاری، ۱۳۹۳)

2. Social Capital

(مانند دارایی‌ها مادی، حساب بانکی، ثروت و...)، طبیعی (مانند هوای پاک، آب، معدن و سایر منابع طبیعی و...)، انسانی (کمتر ملموس است و در مهارت‌ها و دانشی که افراد کسب می‌کنند تجسم می‌یابد. مانند دانش، مهارت، شایستگی افراد و...)، فرهنگی (آشنایی با فرهنگ جامعه و توانایی فهم آن و استفاده از آن مانند رعایت نظم، قانون‌گرایی، سنت‌ها، وجدان‌کاری، برنامه‌ریزی و...)، اجتماعی (کمتر از سایر سرمایه‌ها ملموس است، چون در روابط متقابل میان کنشگران متجلی می‌شود. مانند روابط مبتنی بر اعتماد و مقابله به مثل در شبکه‌های اجتماعی). (حیدری، ۱۳۸۹: ۱۴) سرمایه اجتماعی نه از جنس سازمان، مال و حتی مهارت است بلکه به تعبیر «رز»^۱ از نوع تعاملات اجتماعی است. (به نقل از: تاجبخش، ۱۳۸۴: ۵۷۵-۵۷۸)

«سرمایه اجتماعی» از ابتدای قرن بیستم، در سال ۱۹۱۹ توسط هانیفان^۲ مطرح شد اما به نظر می‌رسد که پس از اثر مهم رابرت پاتنام^۳ است که این مفهوم از اعتبار و رواج بیشتری برخوردار شد. (افتخاری و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۱۲) انعطاف‌پذیری گسترده این مفهوم، با نظر به دامنه موضوعات و تنوع سطوح تحلیلی که این مفهوم در آن‌ها کاربرد دارد، آن را به کانون توجه و علاقه و همچنین آماج انتقادات گسترده تبدیل کرده است. منتقدین نگران این هستند که این مفهوم در جهات مختلف و به حدی گسترش یابد که «همه‌چیز همه مردم» شود. (شجاعی باغینی و همکاران، ۱۳۸۷: ۳۱)

برای سرمایه اجتماعی تعاریف مختلف، از دیدگاه‌های متفاوتی بیان شده است. تعریف پیر برودیو^۴ با رویکرد جامعه‌شناسی و اقتصادی، رابرت پاتنام در علوم سیاسی، جیمز کلنن^۵ در علوم اجتماعی، فرانسیس فوکویاما^۶ در تاریخ اقتصادی، اجتماعی و تحقیقات بانک جهانی^۷ از جمله اولین تعاریف در این زمینه است. این واژه توسط اکثر نویسندگان به عنوان شبکه‌ها، هنجارها، اعتماد و راهی که جوامع می‌توانند از طریق آن اهداف جمعی را به صورتی کارا تر انجام دهند، تعریف شده است. (صالحی امیری، کاوسی، ۱۳۸۷: ۵۸) در تعریفی کوتاه و ساده، سرمایه اجتماعی را می‌توان چنین تعریف نمود: «وجود روابط عمیق و گسترده میان افراد جامعه». روابط عمیق، به معنای وجود اعتماد است و گستردگی روابط در جامعه نشانه وجود شبکه اجتماعی و روابط متقابل در جامعه است. (ردادی، ۱۳۸۹: ۵۶)

گفتمان ایجابی امنیت: تعاریف ارائه شده برای امنیت، متنوع و متعدد است، به گونه‌ای که می‌توان بیش از ۱۸۰ تعریف را برای آن سراغ گرفت. این تعاریف را می‌توان در ذیل دو گفتمان اصلی دسته‌بندی کرد: گفتمان سلبی و ایجابی.

1. Rose
2. Hanifan
3. Robert Putnam
4. Pier Bourdieu
5. James Coleman
6. Francis Fukuyama
7. World Bank

در این گفتمان، امنیت به نبود تهدید، تعریف شده و از حیث اصطلاحی عبارت است از: «وضعیتی که در آن، منافع بازیگر از سوی دیگر بازیگران مورد تهدید واقع نشده یا در صورت وجود تهدید احتمالی، امکان مدیریت آن برای تهدیدشونده وجود داشته باشد». این گفتمان «برون‌نگر»، «سخت افزارگرایانه» و «قدرت محور» است. (افتخاری، ۱۳۹۳: ۸۸) در گفتن سلبی، امنیت نقش محوری ندارد بلکه قدرت موضوعیت داشته و امنیت نیز در ذیل آن معنا و فهم می‌شود. به همین خاطر است که «امنیت برای ایشان به مثابه یک مفهوم دست دومی» مطرح است که تابع قدرت است. بدیهی است که از حیث تحلیلی و شناخت شناسی نمی‌توان چنین مواجهه‌ای را اصیل و معنادار ارزیابی کرد. چنان‌که نمی‌توان مفهوم سلامت را تابعی از مفهوم مریضی قرار داد. بر این اساس، نخستین اصل معطوف به «استقلال بخشی» به امنیت شکل می‌گیرد. (افتخاری، ۱۳۹۲: ۵۸-۶۶)

گفتمان دیگر، گفتمان ایجابی است، مدعای کاربردی امنیت ایجابی آن است که: «نبود تهدید، شرط لازم برای امنیت سازی است اما شرط کافی نیست». (افتخاری، ۱۳۹۲: ۶۷-۶۸) این گفتمان امنیت را به مثابه رضایت می‌داند، مهمترین ملاحظات انتقادی این گفتمان در مواجهه با گفتمان سلبی امنیت عبارت است از:

اولاً ماهیت قدرت تغییر یافته و انحصار آن در منابع سخت افزارانه دیگر مورد پذیرش نیست؛ ثانیاً آسیب‌ها نسبت به تهدیدات، نقش برجسته‌تری در بروز ناامنی یافته‌اند؛ ثالثاً تهدیدات بیرونی، تابعی از تحولات و شرایط داخلی به شمار می‌آیند که اعتبار سلبی‌گرایی را به دلیل تأکید بر «مناسبات خارجی» تا «شرایط داخلی»، زیر سؤال می‌برد. (افتخاری، ۱۳۹۱-ب: ۷۰-۸۲)

در مقام ارایه تعریفی از امنیت، مطابق گفتمان ایجابی می‌توان چنین اظهار داشت که: «امنیت وضعیتی است که در آن بین خواسته‌ها و داشته‌ها در یک واحد سیاسی یا اجتماعی معین، با توجه به ضریب ایدئولوژیک آن، تناسب وجود دارد به گونه‌ای که در اعضا، تولید رضایتمندی می‌نماید. به عبارت دیگر، امنیت در این گفتمان با مفهوم محوری رضایت، فهم و تحلیل می‌شود». (افتخاری، ۱۳۹۳: ۸۸) در این رویکرد چنان‌که ملاحظه می‌شود، تهدید محوریت نداشته و به جای آن سه عنصر دیگر در تبیین امنیت ایفای نقش می‌کنند:

اول، خواسته‌ها: عبارت است از مجموع نیازهای تعریف شده یک بازیگر که حکایت از ارزش‌مندی و اولویت آن‌ها نزد وی دارد.

دوم، داشته‌ها: مجموع پاسخ‌های ارائه شده از سوی قدرت حاکمه به این خواسته‌ها را شامل می‌شود. داشته‌ها از جنس پاسخ بوده و می‌تواند به اشکال مختلف اراده شود. برای مثال می‌توان به تحقق عینی یک خواسته، یا ارائه پاسخی قانع‌کننده برای عدم تأمین آن، یا ارائه استدلال‌هایی مقبول برای مخاطب

مبنی بر عدم امکان تحقق آن، اشاره داشت که تمامی آن‌ها پاسخ به شمار می‌آیند. به عبارت دیگر، ضرورتاً داشته به تحصیل خواسته منحصر نمی‌شود.

سوم، ضریب ایدئولوژیک: منظور از آن ارزش‌هایی است که توسط جامعه و کارگزاران به صورت پیشینی پذیرفته شده‌اند و بازیگر جهت صیانت یا تقویت آن‌ها حاضر به هزینه‌کرد - و چشم‌پوشی از خواسته‌هایش - می‌باشد. برای مثال مردمی که به رغم وجود مشکلات اقتصادی نسبت به اعتراض و ایجاد ناامنی برای نظامشان اهتمام نمی‌ورزند و از این طریق اصل نظام را حفظ کرده و از مخدوش شدن غرور ملی شان ممانعت به عمل می‌آورند، در عمل نشان می‌دهند که امنیت جامعه را مستند به ضریب ایدئولوژیک شان ناشی از غرور ملی یا وطن‌پرستی تقویت می‌کنند. (افتخاری، ۱۳۹۲: ۷۶)

امنیت در فضای جمعی: ظهور اسلام به مثابه تمام عیار قلمداد می‌شود که ارائه‌دهنده گفتمانی تازه و منحصر به فرد است. این گفتمان افزون بر ارائه مفاهیم و ایده‌های نوین، به پالایش و پیرایش مفاهیم محوری و رایج در عرصه سیاست عملی نیز می‌پردازد که از آن جمله می‌توان به مفهوم «امنیت» اشاره کرد. (افتخاری، ۴۲۷: ۱۳۸۳)

بررسی مؤلفه‌های شناخت شناسانه مکتب اسلام در موضوع «امنیت اجتماعی شده»^۱، حکایت از آن دارد که تلقی اسلامی از این مفهوم را نمی‌توان در قالب رویکرد بخشی از امنیت اجتماعی شده فهم نمود.^۲ دلیل این امر به وجود ابعادی متفاوت و متعددتر از رویکرد عرفی‌گرا برای امنیت اجتماعی شده در مکتب اسلام باز می‌گردد. به همین خاطر است که مکتب اسلام معرف رویکرد تازه‌ای در نظریه پردازی برای امنیت اجتماعی شده است که می‌توان از آن به «رویکرد فضایی» تعبیر کرد. «فضا» در این رویکرد، مقوله‌ای مرکب از ساحت‌های سه‌گانه تکوین، فنا و بقاء ارزیابی می‌شود.^۳ در این رویکرد، ساختار امنیت اجتماعی شده شامل چهار فضای فردی، جمعی، سیاسی و امنیتی است. (افتخاری، ۴۲۷-۱۳۹۲: ۴۰۰) در ادامه، با توجه به موضوع تحقیق به تبیین امنیت اجتماعی شده در فضای جمعی خواهیم پرداخت. «فضای جمعی»، فضای «بینافردی» است؛ بدین معنا که در آن موضوع مورد نظر یک بازیگر صرفاً با مبادی و مبانی شخصی (غریزه، عقل، قلب) مرتبط نبوده و با منافع دیگران ارتباط دارد. از این رو فضای جمعی به عنوان فضایی در مقابل فردی تعریف شده است. (افتخاری، ۴۵۳: ۱۳۹۲)

شاخص‌های فضای جمعی

۱- هویت مستقل فرافردی: صرف اجتماع افراد، نمی‌تواند بیانگر تاسیس یک اجتماع و پیدایش فضای

۱. برای عبارت Societal security ترجمه‌های مختلفی به زبان فارسی ارائه شده است، از جمله امنیت جامعه‌ای، امنیت جامعه‌ای، امنیت جامعه‌ای و ... در این تحقیق عبارت فوق به «امنیت اجتماعی شده» ترجمه شده است، این تعبیر با گفتمان اسلامی از امنیت سازگاری بیشتری دارد. برای مطالعه بیشتر نگاه کنید به افتخاری، ۱۳۹۲: ۷۹-۱۰۳

۲. رویکردهای «بخشی» به دلیل پذیرش استقلال برای موضوع مورد بحث شان از دیگر رویکردها متمایز می‌شوند. مفروض تمامی نظریه‌های بیان شده در حوزه «امنیت اجتماعی شده» از حیث قلمرو موضوعی، مفهومی و کاربردی دارای نوعی استقلال است. قبول همین استقلال است که امنیت اجتماعی شده را به «بخشی» امنیتی در کنار سایر بخش‌ها از قبیل فن آوری، علم و دانش، اقتصاد، سیاست، فرهنگ و ... تبدیل ساخته است.

۳. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به افتخاری، ۴۰۰-۴۲۶: ۱۳۹۲

جمعی باشد. به تعبیر شهید مطهری: «زندگی جمعی این نیست که گروهی از انسان ها در کنار یکدیگر و در یک منطقه زیست کنند ...، چنان که آهوان یک گله نیز با هم می چرند و با هم می خرامند ...» [در زندگی جمعی] بهره ها و برخورداری ها، کارها و فعالیت ها، ماهیت اجتماعی دارد و جز با تقسیم کارها و تقسیم بهره ها و رفع نیازمندی ها در داخل یک سلسله سنن و نظامات میسر نیست». (مطهری، بی تا: ۱۱) اولین ویژگی ماهوی فضای جمعی آن است که در آن عناصر نه به واسطه «وجود مستقل» بلکه به خاطر جایگاهشان در شبکه روابط جمعی، مدنظر هستند. به همین دلیل است که اسلام در بحث از پدیده های مربوط به فضای جمعی، اصالت اجتماعی آن ها را مدنظر قرار داده و «کل» را به عنوان یک پدیده حقیقی مورد خطاب قرار می دهد و حتی احکامی کلی را بیان می دارد که همچون احکام ناظر بر افراد، دارای استقلال و اعتبار خاص هستند.

۲- شبکه روابط متقابل و پدیده تسری: دلالت پدیده تسری آن است که کنش فردی (اعم از زبانی یا عملی) از قلمرو فرد تجاوز نموده، به عنوان گفتار یا کردار جمع تلقی می شود. این امر ممکن نیست مگر آن که به وجود و اعتبار شبکه روابط بین افراد معتقد باشیم. در واقع وجود شبکه روابط متقابل است که می تواند اقدام یک شخص را به کل تسری دهد.

۳- وجود امر مشترک و عمومی: فضای اجتماعی، بر بنیاد وجود نوعی ضوابط عمومی قرار دارد، بدین معنا که می توان در این فضا به قواعد، قوانین و یا سنی دست یافت که نزد عموم افراد، مشترک و پذیرفته شده است. در فضای جمعی وجود امر مشترکی که نزد عموم پذیرفته باشد، ضرورت دارد. (افتخاری، ۱۳۹۲: ۴۵۴-۴۵۷)

منابع فضای جمعی: فضای جمعی تحت تاثیر منابع ویژه ای قرار دارد که اداره و مدیریت این فضا را ممکن می سازد. امنیت اجتماعی شده در فضای جمعی محصول پیرایش و پالایش منابع چهارگانه مؤثر در این فضا است. این منابع عبارتند از: (افتخاری، ۴۵۸-۴۷۰: ۱۳۹۲)

۱- **عقل جمعی**: مبنای نظریه عقل جمعی و اعتبار بخشی آن در اسلام، بر چند اصل محوری در حوزه جهان بینی قرار دارد که این اصول عبارتند از:

- ضعف عقل فردی- پیچیدگی پدیده های اجتماعی
- یدالله و فرآیند ارتقای عقل جمعی به جهت درک هر چه بهتر حکم و اراده الهی به کار گرفته می شود. به همین خاطر است که اصل آن دارای اعتبار دانسته شده است (اصل اعتبار). عقل جمعی همچون عقل فردی، می پذیرد که از حدود شرعی فراتر نرود. این رکن مانع از آن می شود تا اراده جمعی بر موضوعات نهی شده از سوی شارع یا نفی موضوعات امر شده از سوی شارع قرار گیرد (اصل التزام).
- عدم التزام و فرایند زوال عقل جمعی: اگر اصول اعتبار و التزام به نحوی نقض یا نادیده انگاشته شود،

اعتبار و کارآمدی آن از بین رفته و در نتیجه مورد تصویب و تأیید الهی نخواهد بود. قوت و سلامت عقل جمعی در اتصال آن به اراده الهی است.

عقل جمعی به مثابه یک سازوکار مثبت اجتماعی می تواند به تقویت ضریب امنیت اجتماعی شده از ناحیه حمایت مستقیم الهی از موضوعات برآمده از درون این عقل منجر شود و به همین سیاق می تواند ضعیف شده و به کانونی برای بی ثباتی و ناامنی تبدیل شود.

۲- منفعت (مشترک): فضای جمعی متاثر از منافع مشترک بوده و این تأثیر در هر دو جهت سالم و غیرسالم آن قابل اعتنا است، از این رو دو وجه ایجابی منفعت مشترک (منفعت به شکل مثبت ظهور کرده و در نتیجه شاهد هنجار شدن ارزش ها و حمایت اکثریت از آن ها هستیم) و وجه سلبی منفعت مشترک (منفعت به شکل منفی ظهور کرده و در نتیجه شاهد هنجار شدن ضدارزش ها و یا تبدیل ارزش ها به ضد ارزش ها هستیم).

۳- سنن: منظور از سنن، آداب، رسوم، قواعد و الگوهای رفتاری است که طی تاریخ و نزد نسل های قبل اعتبار یافته و به صورت یک فرهنگ درآمدی است. اسلام تبعیت جاهلانه و کورکورانه از سنن را مطلوب ارزیابی نمی کند حتی اگر محتوای آن سنت مثبت هم باشد.

۴- طبیعت: طبیعت در گفتمان اسلامی، از طریق نظریه فطرت در حیات جمعی تأثیرگذاری دارد. مطابق این نظریه خداوند متعال تصریح دارد که انسان بر فطرتی الهی قرار دارد و برای آن هیچ گونه تبدیل تحولی متصور نیست. به عبارت دیگر کل هستی و انسان مطابق با ضوابط و قواعدی دقیق و محاسبه شده که ارتباط بین عوامل را در جهان مادی تنظیم و اداره می نماید، طراحی شده است و این طراحی آسیب بردار نیست.

مؤلفه های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی

منظور از گفتمان مجموعه ای از گزاره های معنادار است که به صورت منطقی با یکدیگر مرتبط شده اند و برای کلیه پدیدارهای ذیل آن (اعم از گفتار، رفتار، اشاره و ...) معنا تولید می نمایند. شان انحصاری گفتمان ها تولید معناست که از منظر روش شناختی بر روی آن تأکید بسیار می شود. دلیل این امر آن است که هر گفتمان، خطوط راهنمای کلانی را ترسیم می کند که در چارچوب آن و متناسب با منطق و محتوای گفتمان، پدیده ها معنا و فهم می شود. (افتخاری، ۱۳۹۲: ۱۴۷) وقتی از بررسی یک مفهوم در قالب یک گفتمان بحث به میان می آید، باید توجه داشته باشیم، ظرف گفتمانی که مفهوم در آن تبلور می یابد دارای چه اجزاء و ویژگی هایی است. گفتمان ایرانی اسلامی یک مفهوم متصلب نیست و برداشت های مختلفی از اجزاء تشکیل دهنده و میزان اثربخشی هر یک از اجزاء آن وجود دارد. یکی از راه های فهم بهتر مؤلفه های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی، بررسی تحقیقات انجام شده در هر

دو زمینه سرمایه اجتماعی ایرانیان و سرمایه اجتماعی در حوزه دین اسلام است.

الف) مولفه های سرمایه اجتماعی در پژوهش های انجام شده در حوزه سرمایه اجتماعی ایرانیان در حوزه مولفه های سرمایه اجتماعی ایرانیان، چندین پژوهش انجام شده است که در ادامه به طور مختصر به مولفه های معرفی شده در این پژوهش ها برای سرمایه اجتماعی ایرانیان اشاره می شود.

جدول شماره ۱: مولفه های سرمایه اجتماعی در پژوهش های انجام شده در حوزه سرمایه اجتماعی ایرانیان

منبع	مولفه های سرمایه اجتماعی
(مهدوی، عزیز محمدلو، ۱۳۹۷)	۱- عوامل اجتماعی و فرهنگی: ویژگی ها شخصیتی (سن، جنس، میزان تحصیلات و ...)، مشارکت اجتماعی و جامعه پذیری فرد، ویژگی های خانوار (وضعیت اشتغال افراد، نوع مالکیت منزل مسکونی و ...)، وضعیت شغلی، ساختار اجتماعی (تغییرات نسلی، همگونی اشتراک قومی زبانی، میزان ثبات ساختار، ارزش های مشترک، دین و مذهب، میزان امنیت اجتماعی، ایدئولوژی و ...) و ... ۲- عوامل اقتصادی و مادی: میزان درآمد، نوع توزیع درآمد، تورم، میزان اشتغال، دسترسی به رسانه ها و مطبوعات، دسترسی به آموزش، هزینه مسافرت و ... ۳- عوامل جغرافیایی و محیطی: میزان مهاجرت، روستایی یا شهری بودن منطقه، صنعتی یا کشاورزی بودن منطقه، میزان مزیت های اقتصادی - اجتماعی موجود در منطقه، تعداد ساکنان منطقه، ترکیب مالکان و غیرمالکان، قدمت محله و ... ۴- نقش دولت در تقویت سرمایه اجتماعی: فراهم ساختن زمینه های شکل گیری نهادهای مدنی، بهبود و گسترش آموزش های عمومی، تأمین امنیت شهروندان برای مشارکت داوطلبانه در نهادهای اجتماعی، خودداری از تصدی گری بخش های مختلف اقتصادی، فرهنگی و واگذاری فعالیت های مربوطه به نهادهای مردمی برای جلب مشارکت آنها در فعالیت ها و زمینه سازی ایجاد و تقویت نهادهای و شبکه های اجتماعی بین اقشار مختلف مردم.
(احمدی، ۱۳۸۷)	مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت سیاسی

منبع	مولفه های سرمایه اجتماعی
(سیاهپوش، ۱۳۸۷)	الف) اعتماد: اعتماد به خانواد، اعتماد به اقوام و خویشان، اعتماد به دوستان، اعتماد به همسایه، هم محله‌ای، همشهری، هم قوم و مردم سایر شهرها، اعتماد تعمیم یافته (به گروه‌ها و اصناف)، اعتماد نهادی (به نهادها و سازمان‌ها)، اعتماد سیاسی (به کارگزاران سیاسی، نهادهای سیاسی و نظام سیاسی)، اعتماد عمومی مردم به همدیگر. ب) شبکه‌های اجتماعی: ۱- مشارکت: مشارکت غیررسمی (منظور مشارکت داوطلبانه در انجمن‌ها و تشکل‌های غیردولتی و همچنین مشارکت در سازمان‌های غیردولتی است)، انجام فعالیت‌های مذهبی (شامل شرکت در مراسم و مناسک مذهبی است که به صورت جمعی بوده و دارای بعد اجتماعی‌اند)، تأکید بر اهمیت مشارکت سیاسی و اجتماعی. ۲- ارتباطات و روابط اجتماعی: رفت و آمد با دیگران، بده بستان با دیگران. ۳- انسجام اجتماعی: سنجش ابعادی که مبین میزان اعتماد و اتکای افراد به همدیگر است مثل: مشورت با سایر افراد، مسئولیت‌پذیری، احساس همدردی با دیگران و ترجیح منافع جمعی بر فردی. ج) هنجارها: ۱- نرخ وقوع جرایم. ۲- هنجارهای مثبتی مثل صداقت، امانتداری، گذشت و وجدان کاری و ... د) پنداشت از آینده ه) آگاهی یا اطلاعات: ۱- پیگیری اخبار سیاسی. ۲- بصیرت اجتماعی (تشخیص میزان سردرگمی مردم در مورد چند مسئله مهم سیاسی، اجتماعی، اداری و تربیتی).
(عبدالمجیدی، موسوی، ۱۳۸۶)	کم و کیف سرمایه اجتماعی در ایران را تابعی از مجموعه به هم پیوسته از عوامل ذیل است: ۱- سطح کلان: ویژگی‌های جغرافیایی و تاریخی، جمعیتی، نوع نظام اجتماعی قالب در جامعه، سطح توسعه فرهنگی، سیاسی و اقتصادی. ۲- سطح میانی: مشخصات نهادهای غیررسمی (خانواده و قومیت) رسمی - دولتی (آموزش و پرورش و رسانه‌ها) و غیررسمی و رسمی غیردولتی (نهادهای مدنی). ۳- سطح خرد: ویژگی‌های عینی - اجتماعی (پایگاه اجتماعی، وضع فعالیت و ...)، زیستی - روانی (سن، جنس و ...)، ذهنی - شخصیتی شامل باورها، ارزش‌ها، نگرش‌ها و الگوی کنش افراد.
(تاجبخش، تقفی، کوهستانی نژاد، ۱۳۸۲)	۱- آگاهی (بینش اجتماعی) ۲- اعتماد: بین شخصی به خانواده، اقوام، خویشان و دوستان؛ به گروه‌ها و اصناف مختلف؛ نگرش مثبت به شهروندان. ۳- مشارکت

اغلب یا شاید بتوان گفت تمامی پژوهش‌هایی که در حوزه سرمایه اجتماعی ایرانیان انجام شده است، به شاخص‌های سنجش سرمایه اجتماعی در ایران یا نتیجه سنجش‌های انجام شده، اشاره دارد. در هر دو

گروه پژوهش ها، از مدل های مرسوم بر اساس مولفه های برگرفته از نظرات صاحب نظران غربی و یا شاخص های سازمان های بین المللی در حوزه سنجش سرمایه اجتماعی استفاده شده است و به نوعی تفاوتی بین جامعه ایرانی با سایر جوامع در نظر گرفته نشده است. شاید علت این امر وجود این تفکر در پژوهشگران باشد که برای اینکه بخواهیم وضعیت سرمایه اجتماعی جامعه ایران را با وضعیت جهان بررسی کنیم، باید از شاخص های همسان یا نزدیک به شاخص های جهانی بهره ببریم، اما واقعیت آن است که این نوع نگاه نمی تواند واقعیت وضعیت سرمایه اجتماعی در جامعه ایران را نشان دهد. مردم ایران، مردمی مسلمان و دارای مشخصه های هویتی شکل گرفته از سابقه تمدنی و اسلامی خودشان هستند، از این رو برخی از مولفه ها و شاخص های سرمایه اجتماعی در این جامعه متفاوت با جوامع غربی است و البته سنجش سرمایه اجتماعی در این جامعه هم باید متناسب با آن باشد.

ب) مولفه های سرمایه اجتماعی در پژوهش های انجام شده در حوزه سرمایه اجتماعی در اسلام رضایی منش و پوربهروزان در مقاله خود با عنوان «طراحی الگوی سرمایه اجتماعی مبتنی بر تعالیم دینی»، در قالب یک جدول به ابعاد، اصول، سطوح و مولفه های سرمایه اجتماعی ای که در تحقیقات در باب سرمایه اجتماعی اسلامی صورت پذیرفته است، اشاره نموده اند که در ادامه آمده است: (رضایی منش، پوربهروزان، ۹۲: ۱۳۹۷)

جدول شماره ۲: مولفه های سرمایه اجتماعی در پژوهش رضایی منش و پوربهروزان

ردیف	نویسنده/گان	ابعاد/ اصول/ سطوح / مولفه های سرمایه اجتماعی
۱	کوهرکن (۱۳۸۸)	مولفه های شناختی / مولفه های ساختاری / مولفه های ارتباطی
۲	اعتصامی و فاضلی (۱۳۸۸)	اصل تقوای الهی / اصل عدالت و انصاف / اصل پرهیز و از غرور و خودپسندی / اصل تواضع و حلم / اصل گشاده رویی و خوش رویی / اصل پرهیز از دنیا طلبی / اصل مقابله با اکو پاتی
۳	فاضلی کبریا و همکاران (۱۳۹۰)	مولفه های فردی / مولفه های اجتماعی
۴	گنجی و هلالی (۱۳۹۰)	مولفه های کیفی (آگاهی و شناخت، اعتماد اجتماعی) / مولفه های کمی (مشارکت اجتماعی، ارتباطات اجتماعی)
۵	اعتصامی و فاضلی (۱۳۹۳)	سطح محیط (چارچوب های قانونی و قواعد و نهادهای نظام، میزان مشارکت و مسئولیت در فرایند سیاسی) / سطح خرد (کنشی - رابطه ای، شناختی - گرایشی، ساختاری) / سطح پایه (وفای به عهد، اعتماد به نفس، صداقت در تعامل با حضرت ربوبی و جامعه)
۶	ویسه و نصرالهی (۱۳۹۴)	اعتماد اجتماعی / شبکه های اجتماعی / مشارکت اجتماعی / مسجد و فرهنگ مشارکت / همبستگی اجتماعی / اخوت و دوستی / شورا و مشورت
۷	صادقی و خنیفر (۱۳۹۴)	بعد ساختاری (مشارکت و انسجام اجتماعی، نماز جماعت، اخوت) / بعد ارتباطی (پرهیز از بدگمانی، اعتماد سازی حکومتی، قرض الحسنه، انفاق، زکات، صلح رحم، ایثار، نصیحت و خیرخواهی، وفای به عهد، عدالت اجتماعی، ترک غیبت، ترک حسادت) / بعد شناختی (وحدت حول مشترکات)
۸	کریمی و همکاران (۱۳۹۴)	بعد ساختاری (ولایت، بنوت، اخوت، عوامل دوستی) / بعد ارتباطی (ارتباط متقابل، هنجار، خیرخواهی عمومی) / بعد شناختی (اعتماد اجتماعی، اعتماد اقتصادی)

در بررسی مقاله ویسه و نصرالمی (ردیف ۶)، تنها به مولفه های اعتماد اجتماعی و مشارکت اجتماعی اشاره شده است و شبکه های اجتماعی و سایر مولفه های ذکر شده ملاحظه نگردید. علاوه بر مواردی که توسط پژوهشگران فوق مورد بررسی قرار گرفته است، در بررسی پژوهش های صورت پذیرفته در حوزه سرمایه اجتماعی در اسلام موارد زیر به دست آمد:

جدول شماره ۳: مولفه های سرمایه اجتماعی در پژوهش های انجام شده در حوزه سرمایه اجتماعی در اسلام

منبع	مولفه های سرمایه اجتماعی
(افسری، ۱۳۹۴)	سرمایه اجتماعی اسلامی در بعد شناختی: بر اساس اصول وحدت و اخوت، فضایل اخلاقی نظیر حسن ظن، صداقت، درستکاری، مهربانی، تواضع، خوش خلقی، گشاده رویی، همدردی و کمک کردن به دیگران، بخشندگی و گذشت، پرهیز از آزار و اذیت، رعایت حقوق دیگران، فداکاری و ترجیح منافع دیگران بر منفعت شخصی، و تحریم بدگویی، غیبت، تهمت، تبعیض و تعصب قومی و سایر رداییل اخلاقی شکل می گیرد. سرمایه اجتماعی اسلامی در بعد ساختاری: بر اساس اصولی نظیر تعاون، مصابره و مرابطه، مشورت، و تکافل اجتماعی، در کنار جنبه اجتماعی بسیاری از احکام و دستورات اسلام مثل نماز جماعت، نماز جمعه، امر به معروف و نهی از منکر، حج، خمس و زکات، شکل می گیرد.
(علینی، غفاری، زهیری، ۱۳۹۳)	۱- اعتقادی: ایمان به خداوند (توحید)، ایمان به پیامبران و حضرت محمد (نبوت)، ایمان به روز جزا و قیامت (معاد)، ایمان به کتاب های آسمانی و قرآن، ایمان به امور غیبی. ۲- اخلاقیات: احسان (نیکوکاری)، احترام (گرامی داشتن)، تعاون و امداد (همیاری)، حسن خلق (خوش اخلاقی)، حسن معاشرت (ادب)، صلح و اصلاح (آشتی)، وحدت و اتحاد (همبستگی)، تواضع (فروتنی)، حسن ظن (خوش گمانی)، حلم (بردباری)، عفو (بخشش)، عزت (ارجمندی و سرافرازی)، کرامت (شرافت و بزرگواری)، محبت و اخوت (دوستی) ۳- شریعات (احکام و مناسک): نماز جماعت و نماز جمعه، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، انفاق

منبع	مولفه های سرمایه اجتماعی
(فصیحی، ۱۳۸۶)	الف) عناصر کیفی: ۱. دانش پروری (شناختی) ۲. اعتماد: اصل وفای به عهد، اخلاص و صداقت، نهی غرر و اضرار به غیر، اصل عدم تجاوز، اصل مساوات و ممنوعیت استثمار، تأکید بر رعایت تقوا و نظم، لحاظ مصلحت و خیر در مبادلات و تحصیل سود. ب) عناصر کمی: ۱. مشارکت اجتماعی: اصل تعاون و همکاری، مشورت، مسئولیت پذیری، اصلاح جویی و مبارزه دایم با ناهنجاری و فساد. ۲. ارتباطات اجتماعی: همجواری (انجام برخی مناسک دینی به صورت جمعی، زیارت مؤمنان، ترغیب به الفت و دوستی)، صله رحم، ابراز عواطف مثبت هنگام برخورد، صفات برجسته فردی، مبارزه با آفات دوستی.
(کتابی و دیگران، ۱۳۸۳)	۱- اعتقادی یا باور دینی: عبارت است از ایده ها و نگرش هایی که انتظار می رود پیروان یک دین به آن اعتقاد داشته باشند همانند اعتقاد به خدا، دوزخ و ... ۲- مناسکی: اعمال دینی که انتظار می رود پیروان یک دین آنها را به جا آورند که شامل نماز، روزه و ... در مذهب اسلام است. ۳- عاطفی یا تجربی: ناظر به عواطف، تصورات و احساسات پیروان یک دین با وجودی ربوبی همچون خدا یا واقعیتی غایی و اقتداری متعالی است. ۴- فکری یا دانش دینی: مشتمل بر اطلاعات و دانسته های بنیادی در مورد معتقدات هر دین است. ۵- پیامدی یا آثار دینی: ناظر بر اثرات باورها، اعمال، تجارب و دانش دینی بر زندگی روزانه است و به عبارت دیگر تأثیر و انعکاس دین در رفتارهای روزمره است.
حمیدی زاده، ظفری، بابایی گواری، ۱۳۹۸)	۱- عوامل علی ایجاد کننده سرمایه اجتماعی در اسلام: مهرورزی، تنش زدایی، حمایت اجتماعی، انسجام اجتماعی، هنجار گرایی. ۲- عوامل زمینه ای ایجاد کننده سرمایه اجتماعی در اسلام: نظارت همگانی، پابندی به عهد و پیمان، مسئولیت پذیری. ۳- راهبردهای سرمایه اجتماعی در اسلام: تعدیل ثروت، صیانت مالی، حفظ آبرو، حفظ عزت ۴- عوامل مداخله گر در راهبردهای سرمایه اجتماعی در اسلام: قناعت اقتصادی، پروا پیکشی، پاک دستی، آزادگی اقتصادی. ۵- پیامدهای اجرای راهبردهای سرمایه اجتماعی در اسلام: ایمن سازی، رذیلت زدایی، فضیلت زایی، اشاعه عدالت، امنیت نفوس، آرامش معنوی

یافته‌های پژوهش

در قسمت‌های قبل نگاهی به مولفه‌های مطرح شده در زمینه مولفه‌های سرمایه اجتماعی در اجزاء گفتمان ایرانی و گفتمان اسلامی داشتیم. با توجه به اینکه قصد بررسی تأثیر مولفه‌های سرمایه اجتماعی در سطح فضای جمعی امنیت را داریم، در این قسمت به تعیین مولفه‌های سرمایه اجتماعی مؤثر در این سطح خواهیم پرداخت.

آنچه در بررسی اجزاء ایرانی گفتمان ایرانی اسلامی دیده می‌شود، تکرار مولفه‌های غربی است و معنای مستقل و متفاوتی از آن‌ها را در ذهن متبادر نمی‌نماید. سوالی که در اینجا باید به آن پاسخ داد، این است که اصولاً آیا گفتمان ایرانی با گفتمان اسلامی متفاوت است؟ و یا اینکه این دو گفتمان اصولاً یک معنای واحد را متبادر می‌کنند. عده‌ای هر یک از اجزاء گفتمان ایرانی اسلامی را به مانند اجزاء قابل جداسازی از یکدیگر می‌دانند که در دوره‌های مختلف تاریخی، اثربخشی هر یک از آن‌ها در تشکیل گفتمان مسلط، متفاوت بوده است. «صادق حقیقت» از جمله این افراد است، وی گفتمان مسلط بعد از انقلاب در جامعه ایران را ناشی از چهار جزء فرهنگ اسلامی، فرهنگ سوسیالیستی می‌داند، وی معتقد است: «اگر قبل از انقلاب مشروطه با دوگانگی ایرانیت - اسلامیت و پس از آن با دوگانگی سنت (شامل ایرانیت و اسلامیت) و تجدد (شامل فرهنگ غربی و سوسیالیستی) روبرو بودیم، انقلاب اسلامی ترکیب و هم‌نهادی جدید به دست داد و ترکیب جدیدی از مربع فوق به وجود آورد که در نوع خود بدیع و بسیار پیچیده بود. انقلاب اسلامی با تلغیظ فرهنگ اسلامی در قالب دین رسمی و دولتی و فرهنگ سوسیالیستی به شکل فرعی و با ترقیق عامل ایرانیت و مخالفت با تجدد، ترکیب جدیدی به دنیا عرضه نمود». (حقیقت، ۹۴: ۱۳۹۷) عده‌ای دیگر مانند شهید مطهری، اضافه شدن اسلامیت به هویت ایرانیان را ناشی از نوع نگاه ژرف اندیش ایرانیان به اسلام می‌داند و این چنین وجود فرهنگ و تمدن کهن ایرانی را عاملی برای گرایش به اسلام می‌داند. وی در کتاب خود با عنوان «خدمات متقابل اسلام و ایران»، در مورد علت مسلمان شدن ایرانیان اینگونه می‌نویسد: «حقیقت این است که علت تشیع ایرانیان و علت مسلمان شدنشان یک چیز است. ایرانی روح خود را با اسلام سازگار دید و گم‌گشته خویش را در اسلام یافت. مردم ایران که طبعاً باهوش بودند و به علاوه سابقه فرهنگ و تمدن داشتند، بیش از هر ملت دیگر نسبت به اسلام شیفتگی نشان دادند و به آن خدمت کردند». (مطهری، ۱۲۰: ۱۳۶۲) این نوع نگاه اجزاء گفتمان ایرانی اسلامی را در ابتدا جدا از یکدیگر می‌داند و در ادامه و پس از درک و پذیرش اسلام توسط ایرانیان، این دو را در طول هم معرفی می‌نماید. به نظر می‌رسد نوع نگاه برخاسته از دیدگاه شهید مطهری به هویت ایرانی اسلامی با شناختی که از سابقه تمدنی ایرانیان سراغ داریم (پیروی ایرانیان از ادیان الهی در طول تاریخ، استقبال آن‌ها از دیدگاه‌های معرفت‌شناختی جدید و...)، نزدیک تر است.

اصولا اسلام در پی نفی مولفه های سرمایه اجتماعی غربی نیست مگر آنکه با موازین آن (در نحوه عملکرد و نتیجه عملکرد) ناهماهنگ باشد. بخش عمده ایرانیان مسلمان هستند و مولفه های سرمایه اجتماعی در نظر گرفته شده برای آن ها نمی تواند با موازین اسلام ناهماهنگ باشد. بنابراین می توان گفت مولفه های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی شامل تمامی مولفه های سرمایه اجتماعی اسلامی است به همراه مولفه های سرمایه اجتماعی در سایر دیدگاه ها در صورتی که به صورت مستقیم و غیرمستقیم در تعارض با موازین اسلام نباشد.

تفاوت اساسی سرمایه اجتماعی اسلامی با سرمایه اجتماعی غیر اسلامی در این است که در جوامع غیر الهی مدیران از دانش، مدیریت و سرمایه های اجتماعی به عنوان ابزار کارآمد برای دست یافتن به خواسته های مادی و پیشینه سازی این منافع مادی مانند پول، شهرت، موفقیت و غیره استفاده می کنند ولی در نظام ارزشی اسلامی، اهداف غایی در برخورداری و به کارگیری از سرمایه های اجتماعی، دستیابی به قرب الهی و تحدینه کردن اخلاق الهی است. (اعتصامی، فاضلی کبریا، ۱۳۸۸: ۱۱۵) همان طوری که در قرآن کریم در توصیف پیامبر بزرگ اسلام می فرماید: «وَإِنك لَعَلٰی خَلْق عَظِیْم»؛ بدون شک این خلق عظیم همان مجموعه رفتارهای الهی است. (قلم: ۴)

در نهایت در یک جمع بندی از بررسی مولفه های سرمایه اجتماعی ایرانیان و مولفه های سرمایه اجتماعی در اسلام، با توجه به تعریف و شاخص های ارائه شده برای فضای جمعی امنیت، مولفه های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی را می توان به شرح زیر دانست.

جدول شماره ۴: مولفه های سرمایه اجتماعی ایرانیان مرتبط با فضای جمعی

ردیف	مولفه های سرمایه اجتماعی	منبع
۱	مشارکت اجتماعی	(مهدوی، عزیز محمدلو، ۱۳۹۷)، (احمدی، ۱۳۸۷)، (تاجبخش، ثقفی، کوهستانی نژاد، ۱۳۸۲)
۲	اعتماد اجتماعی	(احمدی، ۱۳۸۷)، (سیاهپوش، ۱۳۸۷)، (تاجبخش، ثقفی، کوهستانی نژاد، ۱۳۸۲)
۳	شبکه های اجتماعی (مشارکت، ارتباطات و روابط اجتماعی، انسجام اجتماعی)، هنجارها	(سیاهپوش، ۱۳۸۷)
۴	ساختار اجتماعی (نظام اجتماعی، نهادهای رسمی و غیر رسمی)	(مهدوی، عزیز محمدلو، ۱۳۹۷)، (عبدلهی، موسوی، ۱۳۸۶)

ردیف	مؤلفه های سرمایه اجتماعی	منبع
۶	آگاهی	(تاجبخش، ثقفی، کوهستانی نژاد، ۱۳۸۲)، (سیامپوش، ۱۳۸۷)

جدول شماره ۵: مؤلفه های سرمایه اجتماعی در اسلام مرتبط با فضای جمعی

ردیف	مؤلفه های سرمایه اجتماعی	منبع
۱	اعتقادی	(علینی، غفاری، زهیری، ۱۳۹۳)، (کتابی و دیگران، ۱۳۸۳)
۲	شناختی	(افسری، ۱۳۹۴)، (کوهکن، ۱۳۸۸)، (علینی، غفاری، زهیری، ۱۳۹۳)، (اعتصامی، فاضلی، ۱۳۸۸)، (اعتصامی، فاضلی، ۱۳۹۳)، (صادقی، خنیفر، ۱۳۹۴)، (کریمی و همکاران، ۱۳۹۴)، (کتابی و دیگران، ۱۳۸۳)، (ردادی، ۱۳۸۹)
۳	ساختاری	(افسری، ۱۳۹۴)، (کوهکن، ۱۳۸۸)، (علینی، غفاری، زهیری، ۱۳۹۳)، (اعتصامی، فاضلی، ۱۳۹۳)، (محمدی، موسوی مقدم، ۱۳۹۷)، (ردادی، ۱۳۸۹)
۴	ارتباطی (رابطه ای)	(گنجی، هلالی، ۱۳۹۰)، (کریمی و همکاران، ۱۳۹۴)، (اعتصامی، فاضلی، ۱۳۹۳)، (فصیحی، ۱۳۸۶)، (کوهکن، ۱۳۸۸)، (ردادی، ۱۳۸۹)
۵	آگاهی	(گنجی، هلالی، ۱۳۹۰)
۶	اعتماد اجتماعی	(گنجی، هلالی، ۱۳۹۰)، (ویسه، نصرالهی، ۱۳۹۴)، (فصیحی، ۱۳۸۶)، (محمدی، موسوی مقدم، ۱۳۹۷)، (ردادی، ۱۳۸۹)
۷	مشارکت اجتماعی	(گنجی، هلالی، ۱۳۹۰)، (ویسه، نصرالهی، ۱۳۹۴)، (فصیحی، ۱۳۸۶)
۸	هنجارها، قواعد و قوانین اجتماعی	(اعتصامی، فاضلی، ۱۳۹۳)، (حمیدی زاده، ظفری، بابایی گواری، ۱۳۹۸)، (محمدی، موسوی مقدم، ۱۳۹۷)

با تلفیق مؤلفه های به دست آمده از تحقیقات در حوزه سرمایه اجتماعی ایرانیان و سرمایه اجتماعی در اسلام، مؤلفه های نهایی به شرح زیر به دست آمده است. لازم به ذکر است هر یک از مؤلفه ها، شاخص های متنوع و متفاوتی را نمایندگی می کنند که برای فهم بهتر مؤلفه های نهایی از بیان آن ها خودداری شده است، این شاخص ها در جدول های تفصیلی که در بررسی مؤلفه های برگرفته از تحقیقات در زمینه سرمایه اجتماعی ایرانیان و سرمایه اجتماعی در حوزه اسلامی در قسمت های قبلی به آن ها اشاره شده است، در دسترس است.

جدول شماره ۶: مولفه های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی مرتبط با فضای جمعی

ردیف	مولفه های سرمایه اجتماعی	منبع
۱	اعتقادی	(علینی، غفاری، زهیری، ۱۳۹۳). (کتابی و دیگران، ۱۳۸۳)
۲	شناختی	(افسری، ۱۳۹۴). (کوهکن، ۱۳۸۸). (علینی، غفاری، زهیری، ۱۳۹۳). (اعتصامی، فاضلی، ۱۳۸۸). (اعتصامی، فاضلی، ۱۳۹۳). (صادقی، خنیفیر، ۱۳۹۴). (کریمی و همکاران، ۱۳۹۴). (کتابی و دیگران، ۱۳۸۳). (ردادی، ۱۳۸۹)
۳	ساختاری	(افسری، ۱۳۹۴). (کوهکن، ۱۳۸۸). (علینی، غفاری، زهیری، ۱۳۹۳). (اعتصامی، فاضلی، ۱۳۹۳). (محمدی، موسوی مقدم، ۱۳۹۷). (ردادی، ۱۳۸۹). (مهدوی، عزیز محمدلو، ۱۳۹۷). (عبداللهی، موسوی، ۱۳۸۶)
۴	ارتباطی (رابطه ای)	(گنجی، هلالی، ۱۳۹۰). (کریمی و همکاران، ۱۳۹۴). (اعتصامی، فاضلی، ۱۳۹۳). (فصیحی، ۱۳۸۶). (کوهکن، ۱۳۸۸). (ردادی، ۱۳۸۹)
۵	آگاهی	(گنجی، هلالی، ۱۳۹۰). (تاجبخش، ثقفی، کوهستانی نژاد، ۱۳۸۲). (سیاهپوش، ۱۳۸۷)
۶	اعتماد اجتماعی	(گنجی، هلالی، ۱۳۹۰). (ویسه، نصرالهی، ۱۳۹۴). (فصیحی، ۱۳۸۶). (محمدی، موسوی مقدم، ۱۳۹۷). (ردادی، ۱۳۸۹). (احمدی، ۱۳۸۷). (سیاهپوش، ۱۳۸۷). (تاجبخش، ثقفی، کوهستانی نژاد، ۱۳۸۲)
۷	مشارکت اجتماعی	(گنجی، هلالی، ۱۳۹۰). (ویسه، نصرالهی، ۱۳۹۴). (فصیحی، ۱۳۸۶). (مهدوی، عزیز محمدلو، ۱۳۹۷). (احمدی، ۱۳۸۷). (تاجبخش، ثقفی، کوهستانی نژاد، ۱۳۸۲)
۸	هنجارها، قواعد و قوانین اجتماعی	(اعتصامی، فاضلی، ۱۳۹۳). (حمیدی زاده، ظفری، بابایی گواری، ۱۳۹۸). (محمدی، موسوی مقدم، ۱۳۹۷). (سیاهپوش، ۱۳۸۷)

در ادامه به بررسی تاثیر هر یک از مؤلفه های فوق در شاخص ها و منابع فضای جمعی می پردازیم.

۱- اعتقادی: مؤلفه های اعتقادی شامل ایمان به خداوند (توحید)، ایمان به پیامبران و حضرت محمد (نبوت)، ایمان به روز جزا و قیامت (معاد)، ایمان به کتاب های آسمانی و قرآن، ایمان به امور غیبی است. این شاخص ها بر کل فضای جمعی (شاخص ها و منابع آن) تاثیرگذار است. در گفتمان اسلامی، این شاخص ها همانند حاله ای، سایر مؤلفه ها و شاخص ها را احاطه کرده است، به عبارتی دیگر سرمایه اجتماعی اسلامی در سایه اعتقاد به این موارد شکل می گیرد و تاثیر می گذارد. از این رو ترویج و تحکیم

مؤلفه های اعتقادی می تواند در اعتلای امنیت در فضای جمعی نقش به سزایی داشته باشد. این مؤلفه ها (ایده آل های مذهبی) منابع قدرتمندی از تعهد و انگیزه هستند. اگر موجود انسانی معتقد باشد که یک نیروی الهی او را هدایت می کند، حاضر به فداکاری است. به طور کلی درگیریهای مذهبی، اهمیت زیادی در گروه های مدنی دارد. (صالحی امیری، کاوسی، ۱۳۸: ۱۳۸۷)

۲- شناختی: مؤلفه های شناختی با مدنظر قرار دادن فضائل اخلاقی مانند امانتداری، وفای به عهد، صداقت، درستکاری، گشاده رویی، کمک به دیگران و ... به نوعی باعث افزایش اعتماد اجتماعی می شود. در آموزه های اخلاقی اسلام، مؤلفه ها و شاخص هایی در زمینه توجه به فضایل و نیکی های اخلاقی و پرهیز از رذایل و زشتی های اخلاقی وجود دارد. عمل فرد مسلمان به دستورهای اخلاقی، در ارتباط با دیگر مسلمانان، موجب شکل گیری و تقویت سرمایه اجتماعی درون گروهی می شود؛ همچنین برقراری روابط شایسته با غیرمسلمانان و زندگی مسالمت آمیز همراه با تفاهم موجب پیدایی و افزایش سرمایه اجتماعی برون گروهی می گردد. (علینی، غفاری، زهیری، ۱۶۴: ۱۳۹۳) از این رو می توان گفت مؤلفه های سرمایه اجتماعی بر کیفیت شبکه روابط متقابل افراد در جامعه و بازنمایی امر مشترک در بین آن ها به عنوان شاخص های فضای جمعی تاثیرگذار است و به این دو شاخص سمت و سو و چهارچوب می دهد.

۳- ساختاری: در هر جامعه ای باید ساختارهایی وجود داشته باشد تا سرمایه اجتماعی در آن جامعه تولید و انباشته گردد. بدون وجود این ساختارها، مؤلفه های دیگر سرمایه اجتماعی نمی تواند سرمایه اجتماعی ایجاد کند و به صورت غیرفعال و خفته باقی می ماند. ولایت، بنوت (رابطه میان اعضای خانواده) و اخوت از جمله مهم ترین مؤلفه های سرمایه اجتماعی ساختاری در اسلام است. (ردادی، ۱۵۳-۱۵۵: ۱۳۸۹) علاوه بر این مؤلفه ها، اصولی نظیر تعاون، مصابره و مرابطه، مشورت و تکافل اجتماعی در کنار جنبه اجتماعی بسیاری از احکام و دستورات اسلام بعد ساختاری سرمایه اجتماعی را شکل می هد.

مؤلفه های مطرح در بعد ساختاری سرمایه اجتماعی، بر تمامی شاخص های فضای جمعی (هویت مستقل فرافردی، شبکه روابط متقابل و امر مشترک و عمومی) تاثیرگذار است. اگر این مؤلفه ها مبتنی بر الگوهای مطرح در اسلام (ولایت، بنوت، اخوت، تعاون و ...) شکل گیرد، فضای جمعی مبتنی بر آموزه های اسلامی شکل می گیرد.

۴- ارتباطی (رابطه ای): مؤلفه های ارتباطی موجب ارتباط میان افراد و گسترش آن می شود. هرچه مؤلفه های ارتباطی تقویت شود افراد بیشتری با یکدیگر ارتباط برقرار می کنند و شبکه اجتماعی ارتباطات میان افراد گسترده تر می گردد. (ردادی، ۱۳۸۹: ۱۸۷) همجواری (انجام برخی مناسک دینی و ملی به صورت جمعی، زیارت مؤمنان، ترغیب به الفت و دوستی)، صله رحم، ابراز عواطف مثبت هنگام برخورد، عوامل

دوستی را، عدالت، ایثار، تزیاید خوبی و ... از جمله مولفه های موجود در زمینه بعد ارتباطی (رابطه ای) سرمایه اجتماعی است. مولفه های ارتباطی می توانند بر شکل دادن شاخص های فضای جمعی و عقل جمعی و منفعت مشترک به عنوان منابع فضای جمعی موثر باشند. در صورتی که از مولفه های ارتباطی به درستی و مبتنی بر اصول اسلامی بهره برداری گردد، عقل جمعی ارتقاء و منفعت مشترک ایجابی (هنجار شدن ارزش ها و حمایت اکثریت از آن ها) شکل خواهد گرفت.

۵- آگاهی: اصولاً پیش شرط اولیه برای مشارکت اجتماعی، «آگاهی» است. آگاهی یک متغیر معرفتی متعلق به افراد است. لیکن جایی که افراد از ماهیت مسائل اجتماعی آگاه نمی شوند یا از ابزار موجود جوابگویی به این مشکلات بیخبرند، قاعدتاً فرصتهای مشارکت اجتماعی و حس قوی یا ذخیره اجتماعی هم پایین تر خواهد بود. در واقع سرمایه اجتماعی از طریق کنش مبتنی بر آگاهی و شناخت متقابل حاصل می شود. (ابراهیم زاده، زارع، ۱۳۹۳: ۵) آگاهی می تواند دارای دو بعد مثبت و منفی باشد، بسته به اینکه آگاهی از چه کانال و طریقی و از پس چه دیدگاهی به دست آید، می تواند مناسب یا نامناسب تلقی گردد. آگاهی در بعد مثبت آن منجر به ایجاد بینش و بصیرت اجتماعی مطلوب می گردد و در بعد منفی آن می تواند موجب کاهش سرمایه اجتماعی گردد. از این رو می تواند در سوق دادن به عقل جمعی در فضای جمعی به سمت زوال و یا ارتقاء نقش ایفا نماید.

۶- اعتماد اجتماعی: در اسلام اصل وفای به عهد، اخلاص و صداقت، نهی غرر و اضرار به غیر، اصل عدم تجاوز، اصل مساوات و ممنوعیت استثمار، تأکید بر رعایت تقوا و نظم، لحاظ مصلحت و خیر در مبادلات و تحصیل سود از جمله مولفه هایی هستند که موجب افزایش اعتماد اجتماعی می شوند. با نهادینه شدن این آموزه ها در جامعه، ضریب اعتماد و اطمینان افراد نسبت به همدیگر افزایش یافته، بالتبع، سرمایه اجتماعی افزایش می یابد؛ زیرا این آموزه ها در جهت تسهیل کنش انسانی هستند. (فصیحی، ۱۳۸۶: ۸۸-۹۱) افزایش اعتماد در جامعه می تواند مدیریت امنیت در فضای جمعی را بهبود بخشد. زیرا استفاده از فضای جمعی که قواعد، هنجار های و قوانین است را آسان می نماید و از طرفی شبکه منافع افراد را با خواست حکومت گره می زند.

وجه تاثیر دیگر اعتماد اجتماعی برخاسته از منابع دینی بر فضای جمعی، تاثیر بر شبکه روابط متقابل بین افراد در جامعه و انسجام بخشی به آن است. «ایوانز^۱» بر نقش فعالیت ها و مناسک دینی در بهبود کنش های متقابل افراد در پیوند و اعتماد آنها به یکدیگر تأکید می کند و معتقد است که رفتار دینی با سایر مومنان، دوستان و اعضای خانواده می تواند گامی در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی تلقی شود. (ایوانز و دیگران، ۱۶۲-۱۶۵: ۱۳۷۹) همچنین «کاندلند^۲» هم از این امر چشم پوشی که دین از طریق

1. T. David Evans
 2. Candland

ایجاد شبکه‌های اجتماعی و خانوادگی، ارتباط با سایر هموعان، وظیفه‌شناسی، احترام نسبت به دیگران، صداقت و اعمال هنجارهای همبستگی می‌تواند مبنای سرمایه اجتماعی قلمداد گردد. (کتابی و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۷۶ به نقل از CandLand, 2000:129-131) و در این جهت دین یک نیروی وحدت‌بخش است و حتی شاید بتوان گفت که خود به عنوان سرمایه اجتماعی در جامعه قلمداد می‌شود.

۷- مشارکت اجتماعی: مشارکت اجتماعی در دیدگاه غربی، فعالیت گروهی در قالب گروه‌های مختلفی است که می‌توانند با اهداف و عملکردهای مختلف و حتی متضاد، ایجاد شوند و در اثر وجود این گروه بندی‌های اجتماعی، ممکن است کیفیت روابط افرادی که متعلق به گروه‌های مختلف هستند (اعتماد تعمیم یافته) کاهش یابد. در حالی که مشارکت اجتماعی در اسلام همراه با اتحاد و یکپارچگی تمام افراد و گروه‌ها در سایه ایمان و عمل به دستورات اسلامی است و تنها افراد به خاطر مشارکت در امور مختلف که همگی مفید و مشروع و با اهداف خیرخواهانه هستند، در گروه‌های مختلف قرار می‌گیرند و در نتیجه وجود این گروه‌ها هیچ‌گونه تأثیر منفی بر روابط افرادی که متعلق به گروه‌های مختلف هستند، ندارد. در مجموع می‌توان گفت که مشارکت اجتماعی با الگوی اسلامی می‌تواند تأثیر عمده‌ای بر رشد و توسعه جامعه اسلامی داشته باشد، زیرا اولاً اسلام انگیزه‌های قوی برای مشارکت خیرخواهانه در مسلمانان ایجاد می‌کند و این مشارکت تنها در امور مفید و مشروع صورت می‌گیرد و ثانیاً در سایه اصول وحدت و اخوت، عضویت افراد در گروه‌های مختلف اجتماعی موجب تفرقه و کاهش اعتماد تعمیم یافته نمی‌شود. (افسری، ۱۲۰-۱۲۱: ۱۳۹۴)

مشارکت اجتماعی با رویکرد اسلامی آن می‌تواند در جهت دادن به عقل جمعی به سمت ارتقاء، شبکه روابط متقابل و تلقی از امر مشترک مطلوب تأثیرگذار باشد. اصل تعاون و همکاری، مشورت، مسئولیت‌پذیری، اصلاح‌جویی و مبارزه دایم با ناهنجاری و فساد (امر به معروف و نهی از منکر) از جمله مولفه‌های اسلامی در حوزه مشارکت اجتماعی هستند (فصیحی، ۹۲-۹۴: ۱۳۸۶) که بر شاخص‌های گفته شده در فضای جمعی موثرند. امر به معروف و نهی از منکر به مثابه دو اصل اصلاح‌جویی و مبارزه دایم با فساد، از اصول زیربنایی دیگر اسلام هستند که افراد را به مشارکت اجتماعی و بالاتر از آن، به نظارت و کنترل اجتماعی ملزم می‌نمایند. «امر به معروف» و «نهی از منکر» یک مصلحت اجتماعی و فرافردی نهفته است و آن اینکه وقتی کار زشتی در جامعه انجام می‌گیرد، پیامد آن به فرد محدود نمی‌ماند و به سایر نقاط جامعه نیز تعمیم پیدا می‌کند؛ یعنی در اجتماع انسانی، چیزی به اسم ضرر فردی وجود ندارد و هر زیان فردی از امکان تبدیل شدن به ضرر جمعی برخوردار است. علاوه بر آن، افراد جامعه دارای سرنوشتی مشترکند. به همین دلیل، اسلام به افراد جامعه اجازه نمی‌دهد که زیست جهان انسانی را آلوده و کدر نمایند و به منظور پیش‌گیری از این حالت، حق نظارت نسبت به رفتار دیگری را به همه داده است و

مقابله منطقی همگانی با ناهنجاری‌ها ضریب اطمینان افراد جامعه را افزایش می‌دهد. (فصیحی، ۹۴: ۱۳۸۶)

۸- هنجارها، قواعد و قوانین اجتماعی: همانگونه که قبلاً گفته شد، ابزار در فضای جمعی، قواعد و قوانین (ضوابط رسمی و غیررسمی) است. قوانین برای اداره جامعه مهم هستند اما برای حوزه امنیت در فضای جمعی هر چقدر جامعه را با قواعد اداره شود، بهتر است. یکی از این قواعد که می‌تواند نقش به سزایی در ایجاد امنیت در فضای جمعی داشته باشد، امر به معروف و نهی از منکر است. این قاعده اسلامی باعث می‌شود نقش نهادهای رسمی مانند پلیس در امنیت در فضای جمعی کمتر شود و مردم نقش پررنگ‌تری داشته باشند. افزایش حجم قوانین در جامعه باعث افزایش حضور نهادهای رسمی امنیتی و از طرفی افزایش حجم مجرمان می‌شود چرا که ناقضان قوانین ظهور می‌کنند. بهترین حالت آن است که قواعد اجتماعی با شبکه منافع افراد در جامعه پیوند بخورد تا به صورت ناخودآگاه و مستمر اجرا شوند. (افتخاری، ۱۳۹۹) در نهایت می‌توان گفت هنجارها، قواعد و قوانین اجتماعی می‌تواند مدیریت فضای جمعی را آسان‌تر نماید به ویژه که قواعد اجتماعی در جامعه پررنگ‌تر باشد.

نتیجه‌گیری

برای بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر امنیت در فضای جمعی، به عنوان هدف این تحقیق، ابتدا با استفاده از روش فراتحلیل به کاوش مولفه‌های سرمایه اجتماعی در تحقیقات انجام شده در حوزه «سرمایه اجتماعی ایرانیان» و «سرمایه اجتماعی در اسلام» پرداخته شد. نکته حائز اهمیت در تحقیقات انجام شده در حوزه سرمایه اجتماعی ایرانیان آن است که اغلب یا شاید بتوان گفت تمامی پژوهش‌ها از مدل‌های مرسوم بر اساس مولفه‌های برگرفته از نظرات صاحب نظران غربی و یا شاخص‌های سازمان‌های بین‌المللی در حوزه سنجش سرمایه اجتماعی استفاده شده است و به نوعی تفاوتی بین جامعه ایرانی با سایر جوامع در نظر گرفته نشده است. در نهایت مولفه‌های اعتقادی، شناختی، ساختاری، ارتباطی (رابطه‌ای)، آگاهی، اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی، هنجارها، قواعد و قوانین اجتماعی به عنوان مولفه‌های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی شناسایی گردید. سپس به تبیین امنیت در فضای جمعی در گفتمان ایجابی امنیت پرداخته شد و در نهایت تأثیر هر یک از مولفه‌های سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی در فضای جمعی مورد تحلیل قرار گرفت. در ادامه خلاصه این تأثیرات بیان شده است:

جدول شماره ۷: تأثیر سرمایه اجتماعی در گفتمان ایرانی اسلامی بر فضای جمعی

مولفه‌های سرمایه اجتماعی	تأثیر بر فضای جمعی
اعتقادی	مولفه‌های اعتقادی بر کل فضای جمعی (شاخص‌ها و منابع آن) تأثیرگذار است. در گفتمان اسلامی، این شاخص‌ها همانند حلاله‌ای، سایر مولفه‌ها و شاخص‌ها را احاطه کرده است. به عبارتی دیگر سرمایه اجتماعی اسلامی در سایه اعتقاد به این موارد شکل می‌گیرد و تأثیر می‌گذارد.

مولفه های سرمایه اجتماعی	تأثیر بر فضای جمعی
شناختی	مولفه های شناختی بر کیفیت شبکه روابط متقابل افراد در جامعه و بازنمایی امر مشترک در بین آن ها به عنوان شاخص های فضای جمعی تأثیر گذار است و به این دو شاخص سمت و سو و چهارچوب می دهد.
ساختاری	مولفه های ساختاری بر تمامی شاخص های فضای جمعی (هویت مستقل فرافردی، شبکه روابط متقابل و امر مشترک و عمومی) تأثیر گذار است. اگر این مولفه ها مبتنی بر الگوهای مطرح در اسلام (ولایت، بنوت، اخوت، تعاون و ...) شکل گیرد، فضای جمعی مبتنی بر آموزه های اسلامی شکل می گیرد.
ارتباطی (رابطه ای)	مولفه های ارتباطی می توانند بر شکل دادن شاخص های فضای جمعی و عقل جمعی و منفعت مشترک به عنوان منابع فضای جمعی موثر باشند. در صورتی که از مولفه های ارتباطی به درستی و مبتنی بر اصول اسلامی بهره برداری گردد، عقل جمعی ارتقاء و منفعت مشترک ایجابی (هنجار شدن ارزش ها و حمایت اکثریت از آن ها) شکل خواهد گرفت.
آگاهی	آگاهی در بعد مثبت آن منجر به ایجاد بینش و بصیرت اجتماعی مطلوب می گردد و در بعد منفی آن می تواند موجب کاهش سرمایه اجتماعی گردد. از این رو می تواند در سوق دادن به عقل جمعی در فضای جمعی به سمت زوال و یا ارتقاء نقش ایفا نماید.
اعتماد اجتماعی	افزایش اعتماد در جامعه می تواند مدیریت امنیت در فضای جمعی را بهبود بخشد. زیرا استفاده از ابزار فضای جمعی که قواعد، هنجارهای و قوانین است را آسان می نماید و از طرفی شبکه منافع افراد را با خواست حکومت گره می زند. وجه تأثیر دیگر اعتماد اجتماعی برخاسته از منابع دینی بر فضای جمعی، تأثیر بر شبکه روابط متقابل بین افراد در جامعه و انسجام بخشی به آن است
مشارکت اجتماعی	مشارکت اجتماعی با رویکرد اسلامی آن می تواند در جهت دادن به عقل جمعی به سمت ارتقاء، شبکه روابط متقابل و تلقی از امر مشترک مطلوب تأثیر گذار باشد.
هنجارها، قواعد و قوانین اجتماعی	هنجارها، قواعد و قوانین اجتماعی می تواند مدیریت فضای جمعی را آسان تر نماید به ویژه که قواعد اجتماعی در جامعه پررنگ تر باشد.

نکته حائز اهمیتی که باید در تأثیر مولفه های سرمایه اجتماعی در امنیت در فضای جمعی مورد تامل قرار داد، توجه به نتایج منفی ناشی از سرمایه اجتماعی است. این اخطار داده شده که سرمایه اجتماعی احتمالاً همیشه دارای نتایج مثبت نیست. آلفاندرو پورتز^۱ چهار پیامد منفی سرمایه اجتماعی را تشخیص داده است: «محروریت بیگانگان، افزایش مطالبات اعضای گروه، محدودیت آزادی افراد و هنجارهای ضعیف». (احمدی، ۱۳۸۷: ۱۹ به نقل از Portes. 1998) برای مصون ماندن از این تأثیرات منفی، حرکت برای نهادینه کردن مولفه های سرمایه اجتماعی در گفتمان اسلامی در جامعه اسلامی ایران است. تفاوت اساسی سرمایه اجتماعی اسلامی با سرمایه اجتماعی غیر اسلامی در این است که روابط اجتماعی

1. Alejandro Portes

در اسلام بر اساس ایمان و در چارچوب دستورات اسلامی قابل ایجاد و توسعه است. مهم ترین مصداق این موضوع، تعاون و مشارکت اجتماعی در اسلام است که تنها در کارهای مفید و در چارچوب مقررات اسلامی مجاز است. این تفاوت نه تنها نقص محسوب نمی شود، بلکه موجب می شود گروه های اجتماعی زبان آور که در ادبیات سرمایه اجتماعی با عنوان سرمایه اجتماعی منفی مطرح می شود، شکل نگیرند. (افسری، ۱۲۰: ۱۳۹۴)

منابع

- قرآن کریم
- ابراهیم زاده، عیسی؛ زارع، محمد (۱۳۹۳)، «تحلیلی بر سرمایه اجتماعی با تأکید بر آگاهی و اعتماد شهروندان نسبت به مسئولان اجرایی. مطالعه موردی: منطقه ۳ زاهدان»، مجله آمایش جغرافیایی فضا، ۱۳(۳)، صص ۱۷-۱۰.
- اعتصامی، منصور؛ فاضلی کبریا، حامد (۱۳۸۸)، «درآمدی بر الگوی مدیریتی امام علی (ع) از منظر مؤلفه های سرمایه اجتماعی»، دوفصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی، ۶(۲)، صص ۱۰۱-۱۲۸.
- اعتصامی، منصور؛ فاضلی کبریا، حامد (۱۳۹۳)، «تدوین الگوی پیشنهادی مؤلفه های مدیریتی سرمایه اجتماعی با نگاهی به مفاهیم نهج البلاغه»، سیاستگذاری اقتصادی، ۴۵، صص ۱۲-۲۵.
- احمدی، اکبر (۱۳۸۷)، «سرمایه اجتماعی ایرانیان»، فصلنامه فرهنگ اصفهان، ۴۰(۲)، صص ۱۵-۲۴.
- افتخاری، اصغر (۱۳۹۱ - الف)، «امنیت»، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- _____ (۱۳۹۲)، «امنیت اجتماعی شده، رویکرد اسلامی»، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ (۱۳۹۱ - ب)، «تهدید نرم: رویکردی اسلامی»، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- _____ (۱۳۹۳)، «تحلیل الگوی تعامل آزادی و امنیت»، فصلنامه پژوهش های راهبردی سیاست، ۳۸(۸)، صص ۸۳-۹۹.
- _____ (۱۳۹۹)، «شناخت و تحلیل تهدیدات امنیت ملی»، جزوه درسی، دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی.
- _____ (۱۳۸۰)، «فرهنگ امنیت جهانی»، مندرج در دی مک کین لای، رابرت. دی؛ لیتل، ریچارد، «امنیت جهانی: رویکردها و نظریه ها»، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی
- افتخاری و همکاران (۱۳۸۹)، «قدرت نرم و سرمایه اجتماعی مطالعه موردی بسیج»، چاپ دوم، تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع) و پژوهشکده پیامبر اعظم (ص)
- افتخاری، اصغر (۱۳۸۳)، «مرزهای گفتمانی نظریه اسلامی امنیت؛ گذر از جامعه جاهلی به جامع اسلامی»، فصلنامه مطالعات راهبردی، ۷(۳)، صص ۴۲۵-۴۵۱.
- افسری، علی (۱۳۹۴)، «اسلام و سرمایه اجتماعی»، مجموعه مقالات کنگره بین المللی علوم انسانی، ۱(۳)، صص ۱۰۳-۱۲۶.
- ایوانز، تی دیوید و دیگران (۱۳۷۹)، «بررسی مجدد رابطه دین و جرم (اثرات دین، کنترل های غیر دینی و محیط اجتماعی بر بزهکاری بزرگسالان)»، ترجمه علی سلیمی، فصلنامه حوزه و دانشگاه، ۲۳(۳)، صص ۱۴۵-۱۸۲.
- تاجبخش، کیان (۱۳۸۴)، «سرمایه اجتماعی: اعتماد، دموکراسی و توسعه»، تهران: شیرازه.

- تاجبخش، کیان؛ ثقفی، مراد؛ کوهستانی نژاد، مسعود (۱۳۸۲)، «سرمایه اجتماعی و سیاست های اجتماعی (بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران امروز)»، مجله رفاه اجتماعی، ۱۰، ۱۵۵-۲۰۰.
- حقیقت، صادق (۱۳۹۷)، «هویت ایرانی - اسلامی: تحلیلی گفتمانی»، دوفصلنامه حقوق بشر، ۲۵(۱)، صص ۹۱-۱۱۰.
- حمیدی زاده، علی؛ ظفری، هادی؛ بابایی گواری، سلمان (۱۳۹۸)، «سرمایه اجتماعی از منظر قرآن؛ مؤلفه‌ها، عوامل و راهبردها»، فصلنامه مدیریت سرمایه اجتماعی، ۶(۲)، صص ۱۴۹-۱۶۸.
- حیدری، لیلی (۱۳۸۹)، «بررسی ارتباط بین سرمایه اجتماعی و امنیت ملی»، پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه رازی، دانشکده علوم اجتماعی.
- ردادی، محسن (۱۳۸۹)، «منابع قدرت نرم؛ سرمایه اجتماعی در اسلام»، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- رضایی منش، بهروز؛ پوربهروزان، علی (۱۳۹۷)، «طراحی الگوی سرمایه اجتماعی مبتنی بر تعالیم دینی»، فصلنامه مدیریت اسلامی، ۳(۳۶)، ۸۷-۱۰۳.
- زهیری، علیرضا؛ غفاری، غلامرضا؛ علینی، محمد (۱۳۹۳)، «مبانی دینی سرمایه اجتماعی و نسبت آن با حکمرانی خوب»، فصلنامه علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، ۶(۷)، صص ۱۳۳-۱۶۶.
- سیاهپوش، امیر (۱۳۸۷)، «فراتحلیل مطالعات سرمایه اجتماعی در ایران»، مجله راهبرد فرهنگ، ۳، ۹۹-۱۲۴.
- شجاعی باغینی، محمد مهدی و همکاران (۱۳۸۷)، «مبانی مفهومی سرمایه اجتماعی»، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- صالحی امیری، سیدرضا؛ کاوسی، اسماعیل (۱۳۸۷)، «سرمایه اجتماعی»، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- عبداللّهی، محمد؛ موسوی، میرطاهر (۱۳۸۶)، «سرمایه اجتماعی در ایران؛ وضعیت موجود، دوزغای آینده و امکان شناسی گذار»، فصلنامه رفاه اجتماعی، ۶(۲۵)، ۲۳۳-۱۹۵.
- علینی، محمد؛ غفاری، غلامرضا؛ زهیری، علی رضا (۱۳۹۳)، «مبانی دینی سرمایه اجتماعی و نسبت آن با حکمرانی خوب»، فصلنامه علوم سیاسی، ۶(۷)، صص ۱۳۳-۱۶۶.
- فصیحی، امان‌الله (۱۳۸۶)، «دین و سرمایه اجتماعی»، مجله معرفت، ۱۲۳، صص ۷۹-۱۰۰.
- کریمی، میلاد؛ خنیفر، حسین و طاهری نژاد، فائزه (۱۳۹۴)، «طراحی مدل مفهومی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از منظر نظام اسلامی»، مدیریت سرمایه اجتماعی، ۴(۲)، صص ۶۰۵-۶۳۰.
- کتابی، محمود؛ گنجی، محمود؛ احمدی، یعقوب؛ معصومی، رضا (۱۳۸۳)، «دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی فرهنگی»، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان، ۱۷(۲)، صص ۱۶۲-۱۹۲.
- کوهکن، علیرضا (۱۳۸۸)، «مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی»، مجله راهبرد توسعه، ۱۷، صص ۱۲۴-۱۴۱.
- محمدی، حسین؛ موسوی مقدم، سید محمد (۱۳۹۷)، «تبیین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر مبنای روایات ناظر بر

- روابط متقابل در کتاب *مفاتیح الحیات*»، فصلنامه مدیریت سرمایه اجتماعی، ۵(۲)، صص ۱۸۷-۲۱۲.
- گنجی، محمد؛ هلالی ستوده، مینا (۱۳۹۱)، رابطه گونه‌های دینداری و سرمایه اجتماعی (رویکردی نظری و تجربی بین مردم شهرستان کاشان)، جامعه شناسی کاربردی، ۲۲(۲)، صص ۹۵-۱۲۰.
 - مطهری، مرتضی (۱۳۶۲)، «خدمات متقابل اسلام و ایران»، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
 - مطهری، مرتضی (بی تا)، «جامعه و تاریخ»، تهران: صدرا.
 - مهدوی، ابوالقاسم؛ عزیزمحمدلو، حمید (۱۳۹۷)، «تحلیل عوامل کلان مؤثر بر فرایند انباشت سرمایه اجتماعی در ایران»، فصلنامه مجلس و راهبرد، ۹۳(۱)، صص ۴۲-۵۰.
 - ویسه، مهدی؛ نصرالهی وسطی، سیمین (۱۳۹۴)، «تأثیر سرمایه اجتماعی بر ایجاد خلاقیت در دانشجویان (مورد مطالعه: دانشجویان مدیریت دانشگاه ایلام)، اسلام و مطالعات اجتماعی، ۳(۳)، صص ۱۲۱-۱۴۵.
 - Candland, Christopher. (2000). *Religion and community in southern Asia*, Kluwer Academic Publishers, vol 33.
 - Portes, A., 1998, *Social Capital: its origins and applications in modern sociology* Annual Review of Sociology, 24.